

Լ. ՄԵԼԻՔՍԵԹ-ԲԵԿ

ՆՈՐ ՆՅՈՒԹԵՐ Խ. ԱՐՈՎԹԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Սոցիալիստական Հայկական ՍՍՌ-ի Գիտությունների
Ակադեմիայի 1948 թ. № 9 «Տեղեկագրից»

891.99(09) [Արմյան] 27163

Մ-51 Արխիվային Բեկ. Լ.

Համար Խ. Արմյան

891.99.092 [Արմյան]

5-51

Լ. Մելիքյան-Բեկ

ՄՅՈՒԳԱՅՐ 1 1951 թ.

ՆՈՐ ՆՅՈՒԹԵՐ Խ. ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Լ. Խ. ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ ՄՏՆԵԼՈՒ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱ ԱԶԳԱՆՎԱՆ ՀԱՐՑԸ

Այս խնդիրը 3 տեսակետից է հետաքրքիր. ա. մեր համալսարանը մտնելու ցանկություն է ունեցել սկզբում Խ. Արովյանը, բ. տիրապետել է նա արդյոք այդ ժամանակ ուսանողներին և գ. խնչպես է նա իրեն անվանել պաշտոնական գրություններում:

Այս 3 հարցի պատասխանը տալիս է Վրաստանի կենտրոնական Պատմական Արխիվի № 2/8 ֆոնդի («Վրաստանի կառավարչապետի գիվանատուն») № 2132 գործը — «Об отправлении находящегося в Эчмиадзине Качатура Абаиове в Дерпт для усовершенствования в науках» (1830 г.):

ա. Վրաստանի կառավարչապետ գեներ. Պասկևիչին 1830 թ. մարտի 31-ին մատուցած իր խնդրագրի մեջ Խ. Արովյանը, ի միջի այլոց, գրում է. «отколь (с Араратских гор. Լ. Մ.-Բ.) возвратясь с ним (Парротом и его товарищами. Լ. Մ.-Բ.) благополучно, пожелал для образования себя отправиться вместе с ними в Московский или Санкт-Петербургский Императорский Университет... А потому приемлю смелость... просить об отправлении меня в Московский или Санкт-Петербургский университет для изучения российской грамоты и других наук»: Հետևապես Դորպատ գնալու մտադրությունը Խ. Արովյանի մեջ առաջացել է հետադադրում:

բ. Համալսարանական քաղաք գնալու պատրաստությունների պահին Խ. Արովյանը ոչ միայն լիովին, այլև բավարար կերպով չի տիրապետել «ուսանողներին, քանի որ հիշյալ խնդրագրի վերջում ասված է. «Прошение писалъ со словъ просителя Кр. Класса Гуманьковский», որից հետո գալիս է իրեն՝ Խ. Արովյանի ինքնաձեռագիրը (բայց անվարժ ձեռքով) ստորագրությունը՝ «Діаконъ Эчміадзинскаго монастыря Хачатур Апойовъ» (տես այս գլխի հավելված I):

գ. 1830 թվի ընթացքում թե իրեն՝ Խաչատուրի, և թե նրա շուրջը տեղի ունեցած գրադրությունների մեջ մեծ լուսավորիչը կոչվում է Або-ев, Апойов, Абаіов, Абайов: Օրինակ՝ Գուժանկովսկու ձեռքով գրված 1830 թ. մարտի 31-ի խնդրագրի վերևում հասցեատիրոջ (գեներ. Պասկևիչի) հիշատակության տակ նշված է. «Ечміадзинскаго Патріаршескаго Монастыря діакона Хачатура Абоева прошение», իսկ բուն ստորագրությունը՝ Апойов: Թբիլիսիի գինվորական նահանգապետ գեներ. Ստրեկալովի գրություններում՝ մեկը Պասկևիչին 1830 թ. հունվարի 16-ին № 217 (տես նույն № 2132 գործը) և մյուսը Դորպատի համալսարանի վարչությանը նույն թվի մայիսի 31-ին № 2007 (տես № 16/152 ֆոնդի գործը) Խաչա-

տուրը հիշվում է իբրև «20-ти летній молодой человекъ Катчатуръ Абайовъ», որ «произходя изъ духовнаго званія, ... не вступилъ еще ни въ санъ священства, ни въ санъ монашества», հետևապես ծնված պիտի լինի ոչ թե 1805 թվին, ինչպես վերջերս հիմնավորվեց, այլ 1809 թվին: Նույնը, երբեմն Качатуръ Абайовъ ձևով, կրկնվում է 1830 թ. ընթացքում գրված բոլոր թղթերում: Վերջապես, ինքը Սաշատուրը Դորպատ հասնելուն պես ուղարկել է իր հասցեն այսպիսի ձևով. «Его Благородію Милостивому Государю Господину Хачатуру Абойеву. Чрезъ С. Петербургъ, въ Дерптъ, Лифляндскій губ., у Господина Профессора Паррота»:¹

Այլ է գործի դրությունը Խ. Աբովյանի Դորպատից վերադառնալուց հետո, երբ նա պաշտոնական գրագրություններում կոչվում է Абоянъ, Абовянъ, Абовьяни, նույնիսկ Абавьяни: Օրինակ՝ Հովհաննես կաթողիկոս Կարբեցին Վրաստանի քաղաքացիական նահանգապետ գին. Ախլեստիշեվին ուղղած կոնդակի մեջ 1839 թ. փետրվարի 28-ին № 184 (տես գործ № 6056 — № 12/152 ֆոնդի), Խ. Աբովյանին հոգևոր կոչումից ազատելու կապակցությամբ, վերջինիս անվանում է. հայերեն տեքստում՝ «ղալիր Սաշատուր Աբոեանց», նույնիսկ «Աբովեան», իսկ ռուսերենում՝ «поддіаконъ Хачатуръ Абоянъ», նույնիսկ «Абовянъ»: Հիշյալ կոնդակի հետևանքով ծագած գրագրության մեջ հիշվում է «Хачатуръ Абоянъ», «Христофоръ Абовьяни», «Хачатуръ Абовьяни» (տես նույն գործը № 6056): Իսկ Անդրկովկասի կառավարչապետի խորհրդի անդամ և ուսումնական մասի վարիչի գրության մեջ Անդրկովկասյան դպրոցների Դիրեկցիային 1844 թ. հոկտեմբերի 17-ին № 751 նույնը հիշված է իբրև «Л. Абавьяни» (տես գործ № 105 — № 424/231 ֆոնդի):

Իսկ եթե Խ. Աբովյանը մինչ 1837 թիվը կոչվել է Абоев, Апойов, Абайов, Абайов ձևով, հետևապես արևիվային գործերում ևս նրա մինչև Դորպատից վերադարձը այս աղգանվան տակ պիտի որոնել, և ոչ թե «Աբովյան»-ի ներքո:

* * *

Հ ա ղ է լ Վ ա ծ Ի

Его Сиятельству

Господину Генерал-Фельдмаршалу, Его Императорского Величества Генерал-Адъютанту, Главнокомандующему в Грузии и разных орденов Кавалеру, Ивану Федоровичу Графу Паскевичу Эриванскому.

Ечмиадзинского Патриаршеского Монастыря
диакона Хачатура Абоева

П р о ш е н и е.

В прошедшем 1829 году прибыл в Ечмиадзин из Лифляндии дерптского университета профессор Паррот с товарищами своими для

¹ Դիվան Սաշատուր Աբովյանի. Կազմեց և ծանոթագրեց Նովանդ Շանազիր, Երևան, 1940, էջ 29—30, Հմժ. Ռ. Արամանեան, Սաշատուր Աբովեանի անտիպ նամակները, — «Հանդես ամսօրեայ», 1928, էջ 404:

осмотрения вершин Араратских гор, но как им не были известны удобнейшие места для свободного прохода на оные, то я для указания и препровождения был командирован Эчмиадзинским Армянским Святейшим Синодом, отколь возвратясь с ним благополучно, пожелал для образования себя отправиться вместе с ними в Московский или Санкт-Петербургский Императорский Университет. Хотя они обещались о таковом желании моем на отправление в университет ходатайствовать лично в здешнего высшего начальства, как объявлено мне и Господином Тифлисским военным Губернатором Генерал-Адъютантом и Кавалером Стрекаловым, что по просьбе того профессора учинено представление Вашему Сиятельству, однако же я ожидаемого счастья и поныне не получал.

А потому приемлю смелость прибегнуть к стопам Вашего Сиятельства осмеливаюсь всенижайше просить: об отпращивании меня в Московский или Санкт-Петербургский университет для учения российской грамоты и других наук, чем самым осчастливьте меня навеки ученигь Начальническое распоряжение.—Прошение писал со слов просителя Кр. Класа Гуманьковский.

Диакон Эчмиадзинского монастыря Хачатур Апойов.

31-го марта 1830-го

Г. Тифлис

(Дело № 2132 фонда № 2/8 „Канцелярии главноуправляющего Грузией“, стр. 57—60).

შეწერილი II

Главноуправляющего в Грузии,
Губернии Астуханской и области
Кавказской
в Тифлисе

24 мая 1830

№ 2409

Господину Тифлисскому Военному
Губернатору

Предложение.

По докладной записке Вашего Превосходительства от 16 прошлого Генваря № 217-й, я относим к Г. Министру Народного Просвещения Князю Ливину, нащет принятия сопровождавшего профессора Паррота на Арарат, молодого Армянина Качатура Абайова в Дерптский Университет для образования в учительское звание на казенный счет.

Ныне Министр Просвещения Князь Ливен отношением от 25 марта № 2426-й уведомляет меня, что по докладу о сем Государю Императору, Его Императорское Величество Высочайше повелеть соизволил на отправление Абайова в Дерптский университет на три года, с определением на содержание его там по 200 руб. серебром в год и на проезд его из Тифлиса в Дерпт и по окончании учения обратно 400 руб., где сверх того единовременно на снабжение его учебными пособиями 100 руб. того же монетою; присовокупляя к тому, что уже Дерптскому университету и предписано принять молодого Армянина сего, когда он туда прибудет.

Получив между тем и представление Грузинской Казенной Экспедиции от 8 сего месяца за № 4266-м, что Высочайше назначенная на отправление Армянина Абайова сумма 200 рублей серебром к отпуску ассигнована, я предлагаю Вашему Превосходительству потребовать помянутые деньги из Казенной экспедиции и вручив оные Абайову, выслать его надлежащим порядком в Дерпт, уведомив об отъезде его отель Дерптский Университет и Господина Министра Князя Ливена.

Генерал-Фельдмаршал Граф Паскевич-Эриванской.

(Дело № фонда № 16/152 „Канцелярии Тифлисского военного губернатора“, стр. 31 г—31 v).

II. Խ. ԱՅՈՎՅԱՆԸ ԵՎ ԹԲԻԼԻՍԻԻ ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԸ

Խ. Այովյանի՝ Թբիլիսիի գավառական դպրոցում պաշտոնավարության ժամանակաշրջանից հատուկ ուշադրության արժանի են հետևյալ մոմենտները. ա. Խ. Այովյանի և Անդրկովկասյան ժողովրդական դպրոցների դիրեկցիայի միջև եղած պրագմատիկ հայերենի և վրացերենի դասավանդումը Թբիլիսիի գավառական դպրոցում առաջին իսկ դասարանից պարտադիր դարձնելու մասին. բ. Խ. Այովյանի և նույն դիրեկցիայի պրագմատիկ հաշվետվության ոչ պատշաճ ձևով ներկայացնելու կապակցությամբ. գ. Խ. Այովյանի պաշտոնակիցները Թբիլիսիի գավառական դպրոցում և նրա դեռևս անձանոթ ղեկուցադիրը ադրբեջանցի գործիչների (Միրզա-Ֆատալի Ախունդովի և Միրզա Շաֆիի) մասին. և դ. նույն դպրոցի աշակերտների ցուցակները:

* * *

Հայոց և վրաց լեզուների դասավանդումը Թբիլիսիի գավառական դպրոցում առաջին իսկ դասարանից պարտադիր դարձնելու խնդրին վերաբերում է Վրաստանի կենտրոնական Պատմական Արխիվի № 424/231 ֆոնդի («Անդրկովկասյան դպրոցների դիրեկցիայի») № 22 գործը—«О разрешении Тифлисскому училищу преподавать Армянский и Грузинский язык в 1-м классе» (1838 г.), որը պարունակում է Խ. Այովյանի ինքնաձեռագիր ղեկուցագիրը Անդրկովկասյան դպրոցների Դիրեկտոր Եվգենի Օսիպովիչ Վեյսեն-Միլլերի անունով 1838 թ. հոկտեմբերի 14-ին № 24¹ և դիրեկտորի պատասխանը նույն թվի հոկտեմբերի 16-ին № 983.

Ահա այդ փաստաթղթերը.

1. „Многие родители, даже и все вообще, учеников вверенного мне Училища просят меня, дабы в 1-м классе преподавать детям их местные Армянский и Грузинский языки. В удовлетворение их желания, сопряженного с благонамеренною целью в том отношении, что дети, переходившие в высший класс, затрудняются после в успехах этого языка, не преподававши того в 1-м классе.

„Я, согласуясь с желанием общества, тем более, что дети

¹ Հմմ. Հր. Մուրադյան—Խաչատուր Այովյան, Երևան, 1939, էջ 21—22.

здешнего Уездного Училища большею частию из Армян, поэтому нужным считаю почтеннейше об этом донести Вашему Высокоблагородию и покорнейше просить разрешить преподавать ученикам Армянский и Грузинский языки, подобно прочим Уездным Училищам, в 1-м классе и здешнего Уездного Училища.

„Исправляющий должность Штатного Смотрителя Тифлисского Уездного

Училища Х. Абовьян“ (2 г-v):

2. „На донесение Ваше от 14 октября за № 34 я разрешаю, Ваше Благородие, преподавание Грузинского и Армянского языков, так как меру сию находите Вы полезною, поручив преподавание законоучителям и учителю 1-го класса вверенного Вам училища с их предварительного на то согласия“ (3 г-v):

Որ վրացերենի դասավանդումը Թբիլիսիի գավառական դպրոցում Խ. Արովյանի տեսության օրոք խկապես առաջին դասարանից արդեն իրականացվել է, վկայում է նույն № 424/231 ֆոնդի № 47 գործը — „Об успехах и поведении учеников Тифлисского уездного училища“, ուր տեղ-տեղ՝ Խ. Արովյանի սեփական ձեռքով գրված և Անդրկովկասյան դպրոցների դիրեկցիային հասցրած ղեկավարներում 1840—1841 թթ. գրտնում ենք այսպիսի նշումներ, որի տակ ստորագրված է երբեմն Захарий Мжедлов, երբեմն՝ Абовьян:

Առաջին դասարանում. „[В]место грузинской грамматики занимались с (sic) переводом из истории о сотворении мира с русского на грузинский и с грузинского на русской язык“ (17 v). „Из грузинского языка прошли до прилагательного имени четыре урока“ (5 ч). „Вместо грузинской Грамматики занимались с (sic) переводом из Истории о Пророке Иоанне и Аврааме, с русского на грузинский, с грузинского на русской языки“ (28 v):

Երկրորդ դասարանում. „Из грузинского языка до местоимения сочитанием и переводом“ (17 г): „Из грузинского языка грамматики прошли четыре спряжения“ (6 г):

Երրորդ դասարանում. „Из грузинского языка первую часть грамматики и начало словосочинения“ (18 г):

Նույն № 47 գործը պարունակում է բավականին հետաքրքիր տեղեկություններ դպրոցական կյանքի այլևայլ երևույթների շուրջը, ինչպիսիք են՝ աշակերտների դասացուցակները թվանշաններով, նշումներ անցած նյութի մասին, մեթոդական բնույթի ղեկավարներ, որոնք Խ. Արովյանի ստորագրությամբ յուրեններն են կրում:

Այսպես, օրինակ, ղեկավարներից մեկին կցված ցուցակը՝ „Ведомость об успехах и поведении учеников II и III классов Тифлисского Уездного Училища за октябрь и ноябрь месяцы сего 1840-го года“ պարունակում է այսպիսի տեղեկանքներ, որի տակ ստորագրված է „Учитель Х. Абовьян“.

Երկրորդ դասարան. „Из русского языка пройдены все части речи вкратце и занимаются теперь склонением и чтением. Из французского языка занимаются чтением и разговором“ (49 г—49 v):

Երրորդ դասարանում. „Из русского языка пройдена 1-ая часть грамматики и начато словосочинение. Из истории пройдено до истории Македонской монархии. Из французского языка занимаются чтением и разговором“ (49 v—50 v):

* * *

Խ. Արովյանի, իբրև Թբիլիսիի գավառական դպրոցի հաստիքավոր տեսչի պաշտոնակատարի, գրադրությունը Անդրկովկասյան դպրոցների դիրեկցիայի հետ առհասարակ վկայում է այն մեծ պարտականաշուքյան մասին, որով նա վարել է իր պաշտոնը՝ ծայր աստիճանի բժախեղությունը և պեղանախնայով հանդերձ:

Ահա մի նմուշ այդ գրադրությունից, որը մենք հանել ենք նույն № 424/231 ֆոնդի № 55 գործից — „Сведения об успехах учеников Тифлисского Уездного Училища“ (1841 г.), այն է Խ. Արովյանի ինքնաձեռագիրը գեկուցագիրը Անդրկովկասյան դպրոցների դիրեկցիայի հասցեով՝ 1841 թ. դեկտեմբերի 22-ին № 61.

„Во исполнение предписания Дирекции от 13-го Декабря сего года за № 1851-м честь имею препровождать (sic) при сем ведомости об успехах и поведении учеников вверенного мне Тифлисского Уездного Училища, присовокупляя при том, что там, как при представлении таковых ведомостей непременно необходимо и означать всякий раз, сколько именно из каждого предмета в продолжение какого-нибудь месяца пройдено в каждом классе, и учащиеся, дети туземцев, чрезмерно затрудняясь в разумении русского языка, и несмотря на старание учителей, весьма медленно успевают в науках, препятствие, которое только тем единственно и преодолевается, что одно и то же правило всякий раз надобно с ними повторять, чтобы они не наизуст[ь], а совершенно могли знать то, что с ними проходят; и я, желая представить своему Начальству ведомости, истинно удовлетворительные во всех отношениях, полагал гораздо сообразным с целью успехов учащихся в науках в один раз приготовить оную ведомость, которая и должна была следовать в этом месяце; но так как Начальству благоугодно иметь их ежемесячно, то я отныне долгом себя почту исполнять благонамеренную волю Его во всей точности.

„Исправляющий должность Штатного Смотрителя

Х. Абовьян“ (3 v):

* * *

Նույն № 424/231 ֆոնդի № 36 գործը — „Отчеты о суммах Закавказских уездных училищ за 1839 год“ (1840 г.) պարունակում է գրադրություն Անդրկովկասյան դպրոցների դիրեկցիայի և Խ. Արովյանի միջև մի թյուրիմացության առթիվ, այն է, որ Թբիլիսիի գավառական դպրոցի 1840 թ. նոյեմբեր — դեկտեմբեր ամիսների դրամական հաշվետվությունը Խ. Արովյանը ներկայացրել է առանց ամսաթվի և գրության № նշե-

լու, որի կապակցությամբ ստացել է նկատողություն 1841 թ. հունվարի 13-ին № 17, հետևյալ բովանդակությամբ.

„Дирекция Закавказских Училищ, получив рапорт Ваш с представлением ведомостей о свидетельствах денежной казны, равно о приходе, расходе и остатке сумм вверенного Вам училища за ноябрь и декабрь месяцы 1840 г. без числа и номера, возвращая Вам таковой с ведомостью, предписывает впредь быть внимательнее к дирекции и донести, почему представляете ведомости за ноябрь месяц, когда таковые представлены при рапорте от 10 декабря за № 82-м“ (188 г):

Այս գրությունը, ըստ երևույթին, մեծ վիշտ է պատճառել և հուզել Խ. Արովյանին, որը՝ չկարողանալով իրեն զսպել՝ խկույն և եթ պատասխանել է դիրեկցիային 17 հունվարին № 3 զեկուցադրով.

„Во исполнение предписания Дирекции от 13-го января сего 1841-го года за № 17, честь имею препроводить при сем исправленные мною ведомости о приходе, расходе и остатке сумм, равно как и о денежной Казны (sic) Тифлисского Уездного Училища; осмеливаюсь присовокупить, что я не только по обязанности, но и по истинному убеждению совести почитаю долгом моим священным все возложенные на меня Начальством обязанности исполнять во всякое время по мере силы честно и внимательно, и что при отправлении тех ведомостей, будучи я в совершенном изнеможении притерпленного мною долговременною болезнию, конечно, не был в состоянии заметить ошибки, прокравшиеся не по невнимательности моей к Дирекции, какого отзыва я никак не ожидал и не хочу ожидать от своего Начальства, коего благосклонное внимание одно может вознаградить все желаемые мною блага и успехи к дальнейшему благополучию моему.

„Исправляющий должность Штатного Смотрителя

Х. Абовьян“ (190 г—v):

* * *

Խ. Արովյանի և ադրբեջանական գործիչներ Միրզա Ֆատալի Ախունդովի և Միրզա Շաֆիի-Սադրդ-ոդուլ փոխհարաբերություններին նվիրված համապատասխան գրականության մեջ¹ սովորաբար շեշտվում է 2 փաստաթուղթ Խ. Արովյանի, իբրև Թբիլիսիի գավառական դպրոցի հասարակական տեսչի պաշտոնակատարի, ստորագրությամբ տրվածներից, որոնք ամփոփված են № 424/231 ֆոնդի № 41 գործում—Об увольнении учителя татарского языка в Тифлисском уездном училище Мирзы Ахундова и об определении на его место другого (1840 г.): Դրանք են՝

¹ Ռուբեն Զարյան—Միրզա Ֆատալի Ախունդովը և Խաչատուր Արովյան, — «Սորհրդային գրականություն», 1938 թ., № 11—12, էջ 184—187. Նույնի՝ Փ. Աхундов и Хачатур Абовян.— «Коммунист» 1938 г., № 297. С. Баяндур—к 125-летию со дня рождения М. Ф. Ахундова,—там же, 1938 г., № 265. Ի Բախախտվիլի—Միրզա Ֆատալի Ախունդովը Թբիլիսիում, վրացերեն — «Լիտ. Սաքարթվելո», 1938 թ., № 31. Ե. Շահազիզ—Խ. Արովյանի դիվանը, Երևան, 1940 թ., էջ 93, 210.

III. Ախունդովի ծառայութեան ժամանակ արված բնութագիր-վկայականը 1840 թվի սեպտեմբերի 13-ին № 53, և բ. վերջինիս տեղ Միրզա-Շաֆիի ներկայացումը Անդրկովկասյան դպրոցների դիրեկտոր Կնոպֆի անունով 1840 թ. մայիսի 3-ին № 28:

Սակայն նույն գործում կա երկու այլ գրություն ևս նույն անձանց վերաբերյալ, որոնք, որքան մեզ հայտնի է, արովյանադիտական գրականութեան մեջ աչքաթող են արված: Մենք ի նկատի ունենք. ա. Ս. Արովյանի ղեկուցագիրը Անդրկովկասյան դպրոցների դիրեկտոր Կնոպֆին 1840 թ. մարտի 27-ին № 22, որով Ախունդովը ներկայացվել է, համաձայն իր խնդրի, ուսուցչի պաշտոնից ազատելու համար, և բ. Ս. Արովյանի ղեկուցագիրը նույն Կնոպֆին 1841 թ. հունվարի 21-ին № 4, որ վերաբերում է Միրզա-Շաֆիի երդման ենթարկելու պրոցեդուրային:

Ահա և այս երկու փաստաթուղթը:

1. „Законоучитель [и учитель] татарского языка вверенного мне училища Мирза Фет-Али Ахундов в подданном ко мне 23-го марта этого же месяца рапорте, изъясняет: что он, по расстроенному здоровью, не может более продолжать службы по учебной части, просит меня об увольнении его из должности сделать распоряжение.

„Я, представляя при этом рапорт Учителя татарского языка Фет-Али Ахундова на рассмотрение Вашего Высокоблагородия, покорнейше прошу об увольнении его из занимаемой им ныне должности по вверенному мне Училищу сделать распоряжение.

„Исправляющий должность штатного смотрителя

Абовьян“ (1 г—v):

2. „Во исполнение предписания Дирекции от 30 октября 1840 года за № 1217, препровождая при сем подписки Законоучителя и Учителя татарского языка Мирзы Шафы Садиг-оглы как о непринадлежности его к тайным обществам, так и о невнушении детям Православного вероисповедания правил, противных учению Православной Восточной Церкви, Училище честь имеет почтительнейше донести, что вышеупомянутый Мирза Шафи по приведении его к присяге допущен уже к должности Законоучителя и Учителя татарского языка во вверенном мне [училище], присовокупляя также, что медленность этого рапорта произошла от того, что Ахунд их находился долгое время в отсутствии и Мирза Шафи Садиг-оглы не был допущен к присяге до приезда его в Г. Тифлис.

„Исправляющий должность штатного смотрителя

Х. Абовьян“ (18 г—v):

III. Ս. ԱՐՈՎՅԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ՄԱՍՆԱՎՈՐ ՊԱՆՍԻՈՆԸ

Թրիխիի գաղառական դպրոցին կից Ս. Արովյանի բացած մասնավոր պանսիոնը, ըստ Ե. Շահաղիզի մի ցուցմունքի, գոյութիւն է ունեցել 1840 թվի փետրվարի 28-ից մինչև 1843 թվի հունիսի 19-ը,¹ իսկ նույն

¹ Ե. Շահաղիզ — Սաչառուր Արովյանի կենսագրութիւնը, Երևան, 1945, էջ 84:

Ե. Շահազիզի մյուս ցուցմունքով «Թիֆլիսի մասնավոր պանսիոնը, որ այնքան արգաստվոր էր եղել, նա (Աբովյանը) ստիպված էր եղել 1842 թ. հապճեպ փակել իշխանության հրամանով»:¹

Այս դրույթներին և ոչ մեկը, դժբախտաբար, չի համապատասխանում ճշմարտությանը, քանի որ վրաստանի Պատմական կենտրոնական արխիվում պահվող հիշյալ պանսիոնի դույզ գործերը (№ 424/231 ֆոնդի №№ 37 և 174) վկայում են հիշյալ պանսիոնի ավելի կարճատև գոյության մասին և, բացի դրանից, տալիս են վերին աստիճանի կարևոր նյութեր ինչպես պանսիոնի մասին, որ Խ. Աբովյանի «Դիվան»-ում համառոտաժ էն.² նմանապես օգտագործված չեն մի շարք գրություններ, որոնք լույս են սփռում Անդրկովկասյան դպրոցների դիրեկցիայի չինովնիկական՝ անսիրտ վերաբերմունքի վրա դեպի Խ. Աբովյանը:

№ 424/231 ֆոնդի № 37 գործը — «О частном пансионе, открытом смотрителем Тифлисского училища Абовьяном» (1840 г.) պարունակում է հետևյալ նյութերը. ա. Խ. Աբովյանի ղեկուցագիրը Անդրկովկասյան դպրոցների դիրեկտորի պաշտոնակատար Սերգեյ Ֆեոդորովիչ Վասիլյովսկուն 1840 թ. հունվարի 31-ին, որից Ե. Շահազիզը օգտագործել է միմիայն առաջին արգացը,³ բ. Դիրեկցիայի հարցապնդումը Աբովյանից փետրվարի 10-ին № 255, գ. Խ. Աբովյանի պատասխանը փետրվարի 20-ին № 18, դ. Դիրեկցիայի կողմից պանսիոն բանալու թույլտվությունը փետրվարի 29-ին № 349,⁴ ղուգահեռ գրությամբ Թիֆլիսի զինվորական նահանգապետին № 350, և ե. Խ. Աբովյանի ղեկուցագիրը նույն դիրեկցիային հուլիսի 18-ին № 44, որին կցված է «Ведомость о состоянии частного мужеского пансиона, с 29-го февраля по 1-го июля 1840-го года, содержимого учителем Абовьяном», որի համառոտաժ թարգմանությունն է տալիս Ե. Շահազիզը.⁵

Ինչպես այս վերջին գրությունից երևում է, Խ. Աբովյանն իր պանսիոնը բանալով 1840 թվի փետրվարի 29-ին, նույն թվի հուլիսի 1-ին փակել է, որի մասին և տեղեկացրել է Անդրկովկասյան դպրոցների դիրեկցիային:

Այստեղ մենք նպատակահարմար ենք դառնում ամբողջությամբ հրատարակել ինչպես 1840 թ. հունվարի 31-ի ղեկուցագիրը, նույնպես և նույն թվի հուլիսի 18-ի ղեկուցագրին կցված փաստաթուղթը, որոնք Խ. Աբովյանի ինքնաձեռագիրներն են.

1. «Пытая с малолетства в душе ревн[остн]ую к тому склонность посвятить себя воспитанию юношества своих соотечественников, я старался со времени вступления моего в должность собрать несколько молодых людей более из моей нации и употребить свободные мои часы к их воспитанию, не требуя с них никакого возмездия. Но как впоследствии времени число порученных моему

¹ Ե. Շահազիզ—Խաչատուր Աբովյանի կենսագրությունը, Երևան, 1945 թ., էջ 163.

² Դիվան Խաչատուր Աբովյանի, էջ 91—102.

³ Հմմտ. Դիվան Խ. Աբովյանի, էջ 91.

⁴ Նույն տեղում, 91.

⁵ Նույն տեղում, 91—92, նաև 102.

надзору детей увеличивалось, и родители, дабы избежать опасного влияния дурной и жаркой погоды, желали назначить мне сами добровольно вспомоществование на их содержание и вместе с тем иметь для них Учителя также иностранных языков, т. е. Немецкого и Французского, то я, соображаясь с их требованиями и желая не отступить от вышеизъясненной цели, вознамерился открыть у себя частное заведение, в которое могут принятыми быть дети из разного сословия и наций.

„При ограниченном способе, получаемом мною от родителей, именно с тем намерением, чтобы не обременить их, только по возможности дать тем более ход, даже несостоятельным людям, желающим отдать детям своим основательное воспитание, и распространить круг воспитанников моих, на первый случай не могу я иметь большее число сотрудников, кроме одного домашнего надзирателя, который в отсутствии моем обязан смотреть за учениками и вместе с тем упражняться с ними практическими разговорами на французском и немецком языках, и одного учителя русского языка и арифметики.

„Курс учения и предметы те же самые будут, что определено в Уездных Училищах, с прибавлением только Французского и Немецкого языков, так что ученики, окончив курс учения, могут поступить в четвертый класс Гимназии.

„Ученики эти помещены в одной [из] отведенных мне из Казны комнате. Класс начинается в каждый день с 8-ми часов утра до 12-ти и от 2-го до 6-ти часов после обеда, по окончании класса ученики эти расходятся по домам своим.

„Имея честь почтеннейше донести об этом, я осмеливаюсь покорнейше просить Ваше Высокоблагородие снабдить мне (sic) подлежащим видом на содержание вышесказанного моего заведения.

„Исправляющий должность Штатного Смотрителя Абовьян“ (2r—3л):

2. „Ведомость о состоянии частного мужеского пансиона, с 29-го февраля по 1-го июля 1840-го года, содержимого учителем Абовьяном.

Шрр. Имя содержателя пансиона.

Шшшшшш. Воспитанник Императорского Дерптского Университета, обучавшийся там по Высочайшему разрешению, Абовьян.

Шрр. Имеют ли они узаконенное свидетельство от Университета на учреждение содержимого ими заведения и когда оное выдано?

Шшшшшш. Свидетельство на открытие заведения получено из Дирекции Закавказских училищ по разрешению бывшего исправляющим должность Директора Надворного Советника Васильковского с 29-го февраля 1840-го года.

Шрр. Нет ли каких отступлений в программе, предъявленной начальству при учреждении Заведения?

Шшшшшш. Программы я никакой не представил, ибо предметы те же самые должны были быть, что в здешнем Уездном Училище,

о чем я и донес директору Васильковскому рапортом моим с 31-го января 1840-го года.

Հարց. Какого рода заведение и где оно находится?

Պատասխան. Мужской пансион в Тифлисе, в одной из занимаемой мною комнате в доме старой гимназии.

Հարց. Предметы, коим в оном обучают?

Պատասխան. а) *Науки*: Закон Божий, История, География, Математика, в) *Языки*: Российский, Армянский, Немецкий, Французский, с) *Искусство*: Чистописание, Танцевание.

Հարց. Имена Учителей и Гувернеров?

Պատասխան. 1. Учитель Хр. Абовьян, преподающий Русский и Немецкий языки и Историю, 2. Учитель Ирицпухов Географию, Арифметику и Чистописание, 3. Учитель Тер-Александров Армянский язык и Религию, 4. Частный учитель Керстенс Французский язык, 5. танцеванию учутся у Алдаданова. Гувернера особенного не было по сие время, ибо ученики находятся под беспрестанным надзором содержателя пансиона.

Հարց. Имеют ли учителя право преподавать?

Պատասխան. Имеют.

Հարց. Все ли предметы преподаются по книгам, одобренным начальством?

Պատասխան. Все науки преподается по книгам, одобренным начальством, которые приобретаются покупкою из книжного магазина Тифлисской гимназии.

Հարց. Успешно ли преподают предметы, особенно русский язык?

Պատասխան. Успешно, особенно языки русский и немецкий, науки географии и математика, искусства чистописание.

Հարց. Число учащихся и плата?

Պատասխան. Всех учащихся в пансионе 21. Плату за годовое воспитание и содержание положено взимать по 100 руб. серебром, но со многих взимается по 80-ти и по 60-ти руб. серебром и четверо из них учутся безденежно.

Հարց. Наблюдается ли за исполнением христианских обязанностей?

Պատասխան. Наблюдается со всевозможною строгостью.

Особенные примечания. Заведением такого частного пансиона, имея единственную цель в виду быть по возможности полезным своим отечественникам я представил совершенно произволу родителей назначить мне средство на содержание одного, но, уверяясь после в опыте, что плата, взимаемая от воспитанников, несмотря на добровольное содействие моих сотрудников, вовсе не соответствует всем потребностям, необходимым на содержание заведения, и не желая больше обременить родителей, я почел нужным закрыть оное и учащихся, смотря по способностям, причислить к ученикам здешнего Уездного Училища и заниматься с ними только в свободные часы.

„Исправляющий должность Штатного смотрителя Х. Абовьян“.

Մյուս գործը՝ նույն № 424/231 ֆոնդի № 174 — „О частном мужском пансионе учителя Ирицпухова“ (1842 г.) պարունակում է ա. խ. Ս. Արովյանի գեկուցագիրը Անդրկովկասյան դպրոցների Դիրեկցիային 1842 թ. փետրվարի 28-ին № 12, և բ. Դիրեկցիայի պատասխանը նույն թվի մարտի 30-ին № 397, որոնցից առաջինում Ս. Արովյանը խնդրում է թույլ տրվի պանսիոններ բանալու թրիխում՝ յեկը իրեն Արովյանին, մյուսը Երեցփոխյանին, նշելով, որ առաջինում ուսուցիչներ են լինելու Գ. Գ. Գասպարովը, Մճեղովը քահանան, Տեր. Աղեքսանդրյան սարկավագը, Ռոցին, գրագիր Վեբելովը և ինքը. բացի դրանից՝ իրեն վերակացու՝ լինելու է ուսահպատակ ֆրանսիացի Գ. Շեվալյեն։ Իսկ Երեցփոխյանի պանսիոնում, բացի հիշվածներից դասավանդելու են Գ. Բուդագովը և տոպոգրաֆ Էգորովը։ Ձեկուցագրի վրա մակագրված է. „Абовьяну отказать, а об Ирицпухове представлять“:

Ինչ վերաբերում է երկրորդ գրության (Դիրեկցիայի պատասխանին ուղղված Ս. Արովյանին), դա մի հաղվագյուտ փաստաթուղթ-ապացույց է ցարական չինովնիկների անսիրտ կամ բարասիրտ վերաբերմունքի դեպի Ս. Արովյան, որը փշյա տատասկով է ծածկել նրա ազգագույն գործունեությունը և հուսահատության հասցրել նրան, որը մի տեսակ բանալի կարող է ծառայել բացատրելու նրա եղբրական անհետացումը՝ հավանական է անձնասպանությունը:

Ահա այս գրագրությունն ևս, որ ցարդ չի հրատարակված:

1. „Во исполнение предписания оной Дирекции от 23-го февраля сего года за № 247-м, имею честь ей донести, что в пансионе, открываемом мною, будут обучать следующие учителя: Г. Г. Гаспаров, священник Мжедлов, диакон Тер-Александров, Роци, писарь Векилов и я сам.

„1-й из них будет обучать арифметике, географии, 2-й Закону Божию православного вероисповедания, 3-й Закону Божию армяно-грегорианского вероисповедания и армянскому языку, 4-й рисованию, 5-й чистописанию, истории же всеобщей и российской, русскому, французскому и немецким языкам я сам: приняты будут дети русских, армян и грузин, и надзор над учениками в отсутствие учителей будет иметь российско-подданный француз Г. Шевалье, человек отличного поведения и характера.

„В пансионе же Г-на Ирицпухова будут обучать кроме вышеупомянутых учителей еще и Г. Будагов, который будет преподавать в нем французский язык и арифметику, Г. Гаспаров истории всеобщей, российской и географии; законоучитель Мжедлов закон божий православного вероисповедания и грузинский язык; законоучитель Тер-Александров закон божий армяно-грегорианского вероисповедания и армянский язык; топограф Егоров чистописание и рисование. Принять будут дети русских, армян и грузин, для которых будет преподаваться закон божий обоих вероисповеданий. Надзор над учениками будет иметь сам же содержатель пансиона.

Учителя, назначаемые в обоих пансионах, все имеют право обучать в учебных заведениях.

„Исправляющий должность штатного смотрителя Х. Абовьян“ (1 г—v).

2. „На рапорт Ваш, от 2 февраля за № 12, даю Вам знать, что лежащие на Вас обязанности штатного смотрителя училища и учителя в оном должны занимать все Ваше время в продолжение дня, посему самому учреждение Вами частного пансиона будет только отвлекать Вас от прямых ваших обязанностей, которые возлагают на Вас неперенный долг употреблять все время на приведение вверенного Вам училища в должное состояние, потому что здесь, в Грузии, где русский язык почти иностранный, все Ваше попечение должно быть обращено как на успехи в русском языке, так и на науки, преподаваемые в Тифлисском училище, и то старание, которое Вы прилагали бы к усовершенствованию воспитанников Вашего частного заведения, долг службы требует от Вас, чтобы Вы даже досуг Ваш, если Вы его можете иметь при Ваших двух должностях, посвящали бы для возможно лучшего устройства вверенного Вам училища как по части учебной, так и постоянным, безотлучным надзором Вашим внушали бы ученикам любознательность и то обхождение и правила, которые требуют от благовоспитанных юношей; эта обязанность весьма важна и многотрудна, должна поглощать все Ваше время, и исполнение ее усердно, все помышления Ваши должны быть устремлены к одной этой высокой цели общего блага,—старат[ь]ся в учениках вверенного Вам училища вселить благонравие, скромность, любознательность, чистую любовь и преданность к религии и престолу; при таких условиях все частные следы должны быть заглушаемы, и Вы должны убедиться в совершенной невозможности получать дозволение открыть у себя частное учебное заведение, причем по необходимости Вы будете делать упущения по прямым служебным обязанностям Вашим; а исполнение же всего этого вместе физически не возможно для одного человека. К тому же Вы, как штатный смотритель, обязаны, согласно Уставу, иметь надзор за частными учебными заведениями в уезде, где находится вверенное Вам училище, а в таком случае Вы, как начальник, не можете открыть у себя пансиона, тем более в казенном доме, где даются только квартиры служащим, не может быть терпимо этакое частное учебное заведение, в противном случае, если находится в казенном доме, где помещается вверенное Вам училище, свободное помещение, то для соблюдения выгод казны обязываю Вас немедленно донести мне о том, для предоставления сего помещения одному из тех служащих, которые в настоящее время получают квартирные деньги.

„Желая, чтобы Вы обратили всю Вашу бдительность на проведение вверенного Вам училища в должное состояние, я надеюсь,

что Вы искренно разделя в этом случае мое старание, оправдаете вполне ожидание дирекции.

„Что же касается испрашиваемого учителем Ирицпуховым разрешения открыть пансион, то я вместе с сим вашим с представлением к Г. Главноуправляющему, прося по сему предмету сношения его Высокопревосходительства с Г. министром Народного Просвещения“ (2г—v):

Հստ այսմ, Խ. Արուստյանի մասնավոր պանսիոնը Թբիլիսում գոյութիւն է ունեցել 1840 թվի փետրվարի 29 ից մինչև նույն թվի հուլիսի 1-ը, հետևապես թեկոխելով ընդամենը 4 ամսյա կարմատի շրջան: Իսկ 1842 թվին հարուցված խնդրին նորից բանալ նույն պանսիոնը զիրեկցիան ամենակոպիտ կերպով պատասխանել է Խ. Արուստյանին. „все частные следы должны быть заглушаемы, и Вы должны убедиться в совершенной невозможности получить дозволение открыть у себя частное учебное заведение“.

IV. Խ. ԱՐԱՍՏՅԱՆԸ ՑԱՐԱԿԱՆ ԶԻՆՈՎՆԻԿՆԵՐԻ ԶՐՊԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆՑԵՐՈՒՄ

Ցարական չինովնիկների թշնամական վերաբերմունքը դեպի Խ. Արուստյան արտահայտվել է ոչ միայն մասնավոր պանսիոն բանալու խնդրում, այլև մասնավոր կյանքում:

Մենք այստեղ ի նկատի ունենք այն տգեղ միջնադեպը, որ տեղի է ունեցել Թբիլիսում 1840 թվի դարնանը, երբ հասարակական այգիներից մեկում զբոսնելու ժամանակ 3 չինովնիկ, այն է Վիտովիչ, Կրիժանովսկի և Պոտյանովսկի, խոսքով և գործով վիրավորանք են հասցրել Խ. Արուստյանին և նրա աշակերտներին: Սրա մասին համառոտ տեղեկութիւն է տալիս Ե. Շահաղիզը:¹ Սակայն մենք նպատակահարմար ենք գտնում անդրադառնալ խնդրին ամենայն մանրամասնությամբ:

Միջնադեպի շուրջը ստեղծվել է հատուկ գործ Անդրկովկասյան դպրոցների զիրեկցիայի դիվանատանը, որը Վրաստանի Պատմական Կենտրոնական Արխիվի № 424/231 ֆոնդի № 45-ի ներքո է ցուցակագրված և կրում է հետևյալ վերնագիրը. „Дело об обидах, нанесенных смотрителю Тифлисского училища Абовьяну чиновниками: Витовичем, Крыжановским и Потяновским“ (1840):

Կործը պարունակում է 2 գրութիւն. ա Անդրկովկասյան դպրոցների զիրեկտորի դիմումը Թբիլիսիի դինվորական նահանգապետին 1840 թվի մայիսի 3-ին № 559, և բ. Թբիլիսիի դինվորական նահանգապետի պատասխանը նույն թվի մայիսի 9-ին № 2997:

Ահա այդ գրագրութիւնը.

1. „Представляя при сем поданный ко мне исправляющим должность штатного смотрителя Тифлисского училища рапорт от 3 сего мая за № 27, имею честь передать описанные в оном обстоятельства на благоусмотрение Вашего Превосходительства“ (2г):

2. „Прочитав рапорт исправляющего должность смотрителя Тифлисского уездного училища Абовьяна, представленный ко мне при донесении Вашего Высокоблагородия от 3 сего мая за № 559,

¹ Դիվան Խաչատուր Արուստյանի, 90:

о причиненных ему ругательствах и побоях во время гулянья в саду чиновниками: Витовичем, Крыжановским и Потяновским, и находя, что иск в обидах, на основании законов, подлежит ведомству и рассмотрению суда уголовного или гражданского, смотря по тому, простая или тяжкая причинена обида, я прошу Ваше Высокоблагородие объявить смотрителю Абовьяну, чтобы он удовлетворения в нанесенной ему и ученикам его обиде, просил где следует установленным порядком, обращаясь в случае нужды с жалобою на суд или полицию, к Г. Грузинскому Гражданскому Губернатору» (3г—v):

Դժբախտաբար, գործի մեջ չկա Խ. Աբովյանի ինքնաձեռագիր դիմումը, որը ուղարկվել է Թբիլիսիի դինվորական նահանգապետին: Դեռ ավելին. այս միջնադեպի շուրջը ոչ մի գրադրություն չի մնացել ոչ դինվորական և ոչ էլ քաղաքացիական նահանգապետների, ինչպես և դատաստանական ատյանների դիվանատների արխիվներում:

Հավանական է ենթադրել, որ Թբիլիսիի դինվորական նահանգապետի պատասխան-բացատրությունը ստանալուց հետո Խ. Աբովյանը գործին պատշաճ ընթացք չի տվել: Սակայն փաստը մնում է փաստ:

Խ. Աբովյանը իր մասնավոր պանսիոնի կարմատե գոյության միջոցին (1840 թ. 29. II—1. VII), հավանական է՝ ապրիլի վերջերին կամ մայիսի 1—2-ին, նույն պանսիոնի մատուցող սանիկների հետ զրոսնելիս հայհոյանքի է ձեռք է ենթարկվել մի խումբ ցարական չինովնիկների կողմից:

V. Խ. ԱԲՈՎՅԱՆԻ ԱՆՀԵՏԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸ

Անդրկովկասյան դպրոցների դիրեկցիայի դիվանատանը եղել է 105 թերթ պարունակող մի հատուկ գործ № 525-ի ներքո Խ. Աբովյանի անհետացման մասին հետևյալ տարօրինակ, եթե ոչ դավեշտական, մակագրությամբ. «О без вести пропавшем штатном смотрителе Эриванского училища Абовьяне и о назначении к исправлению должности смотрителя Туркестанова и о постройке мебели для сего училища»: Այս գործը հիշված է համապատասխան մատյանում «Опись делам, принадлежащим уездным училищам разных дирекций с 1838 по 1858 год», որ արժամուժված է № 424/231 ֆոնդի № 25 գործում, էջ 52:

Ինչպես նույն մատյանում գործի հիշատակության կից նշումից երևում է, այն մի շարք այլ գործերի հետ դեռևս Անդրկովկասյան դպրոցների դիրեկցիայի և նրա դիվանատան գոյության պահին, իբրև մակուլատուրայի նյութ, ենթարկվել է ոչնչացման, ուստի և մտած չէ վրաստանի Պատմական հանրոնական Արխիվի ոչ № 424/231 և ոչ էլ որևէ այլ ֆոնդի մեջ:

Ցարական չինովնիկների այսպիսի վերաբերմունքը դեպի Խ. Աբովյանը, ի հարկե, պիտի բացատրել միմիայն նրանով, որ նրանց համար Խ. Աբովյանի անունը մի դատարկ բան է եղել, սովորական մահկանացուի ազգանուն, գուցե և կահկարասիից ոչ ավելի արժեք ունեցող առարկա, և ոչ ավելին:

Սակայն բոլոր վերոգրյալից պարզ երևում է, թե ինչպիսի մթնոլորտում է վիճակվել գործել մեծ լուսավորչին և թե ինչպես է նա եղել կաշկանդված չինովնիկական շրջապատում:

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220031514

II
31514